

КАРА–ТЕГИН ӨРӨӨНҮНДӨГҮ ТАҢДЫ–КОЛ, ВАХЫШ, ЛАКШЫ, ГАРЫМ ТОПОНИМДЕРИ ЖӨНҮНДӨ СӨЗ

Биз иликтөөгө алып, карай турган Кара-Тегин өрөөнүндөгү (Тажик мамлекетине караштуу) Таңды-Кол, Вахыш, Лакшы, Гарым топонимдери түрк тектүү тилдерден тажик тилине фонетикалык жана лексикалык жагынан жакындашып бара жатканы байкалат. Аталган топонимдердин аталыштарын кайсы тилде айтылгандыгы бу күнгө чейин эл ичинде бир топ талаш пикирлерди жаратып, илимий жактан каралбай келүүдө. Демек, бу жер – суу аталыштары кайсы тилдин негизинде аталганын чечмелеп бериш үчүн төмөнкү окумуштуулардын ой – пикирине жана илимий эмгектерге сарасеп салып көрүүнү туура деп таптык.

Таңды – Кол – Жерге - Тал айылынын түндүк тарабындан орун алган капчыгайдын, суунун жана жайлоонун аталышы. Таңды - Кол топонимин аталышын Жерге - Талдын 75 жылдыгына арналган «Диери ошной ва рушной» атуу эмгекте *Төңги - Гөл, же Дөңги - Гөл* (1.85-б) деп берген. Бу пикирден алыстап окумуштуу Абдилхак Махмануров *Таңды - Колду ыйык жер, ыйык суу* катары эскертип, **«Төңги эмес, Теңир, Теңир - Кол»** деп аныктама берет. Ушул эле ойду толуктап «Фаханги забони точики: тасвири» - «Тажик тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө» **Төңги** 1. *Камвусъати*, 2. *Худо (Кудай)* (17.321-322-б) деп чечмелеген. Жогорку негиздерге таянып Таңды - Кол топонимин тажиктин *төңги, дөңги* (тар капчыгай) сөздөрүнөн эмес, жалпы түрк жана кыргыз тилиндеги *теңир* деген сөз Таңды-Кол атоосунун биринчи компонентине (*таңды*) негиз болгон деп белгилейбиз. Таңды – Кол (Теңир – Кол) топонимине маанилик жактан аныктама бериш үчүн төмөнкүдөй илимий эмгектерге байкоо салып көрөлү.

Теңир-Кол топонимин биринчи компоненти **«Теңир»** сөзүн «Байыркы түрк тилдер сөздүгүндө» *ТаңРи – [таңри]* 1. *Небо; 2. Бог, божество; 3. Божественный; 4. Повелитель, госпадин* (2.544-б); «Айгине»

изилдөө борбору тарабынан чыгарылган «Кыргызстанды мазар басуу: Талас тажрибасын негизинде» деген эмгекте **Теңир** - *түрк моңгол* тилдеринде сүйлөгөн элдердин байыркы эң жогорку Кудайынын аты (6.501- б) деп белгилейт. Окумуштуу К.Коңкобаевдин «Топонимия Южной Киргизии» атуу илимий эмгегинде *теңир* - сөзүн *небо* (4.156 - б) - «асман, көк» (13.245 -б); К.К.Юдахиндин «Кыргызча - Орусча сөздүгүндө» *Теңир* - 1. *бог* (употребляется вместе Кудай или как парное к нему; инагда в месте с асман или көк); 2. *Небо; көк* теңирдин кары - гнев синего небо (18.721- б); «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө» Теңир сөзүн төмөнкүчө карайт: **Теңир** - 1. *Кудай, «Тел күрөң оозун кереген бейим, Теңирим чындап берген бейим»* (Эшманбет). 2. **Асман, көк** «Көбүрөөк калган экенбиз көк Теңирдин каарына» (Манас), «Теңирим бир жааса, терегим эки жаайт» (Макал) (2-том, 5.533-б). Ал эми «Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүктө» Теңир сөзүн тектеш тилдерде да аталарын эскертет. Салыштыра көрсөк: *Алтайча - тенгри, тенгери, шор* тилинде - *тегри, хакас* тилинде - *тигер, тыва* тилинде - *дээр, чуваш* тилинде – *тура, якут* тилинде - *тангара, моңгол* тилинде-*тенгер, бурят* тилинде - *тенери, калмак* тилинде - *тенгер* түрүндө айтылат (7.433 -б). Демек, Таңды - Кол топонимин биринчи компоненти (*таңды - «теңир»*) *ыйык, улуу касиетүү* деген мааниси берет деп ойлойбуз.

Жогоруда аталган *Таңды - Кол* топониминин экинчи компоненти **«Кол»** сөзүнүн маанисин «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө» **Кол** - 1. *Адамдын эки ийнинен баштап манжалардын учуна чейин мүчөсү* «Динар колундагы китепти чоң энеге көрсөтүү» (Сыдыкбеков). 2. *Малдын алдыңкы буту*. 3. *Беи манжа*, 3. *Кимдир бирөөнүн жазуудагы, тамга тартуудагы өзүнө мүнөздүү болгон өзгөчөлүгү*, 5. *Кандайдыр бир документке, тизмеге, текстке же картинага тиешелүү адамдын өзү тарабынан жа-*

зылган фамилиясы, аты - жөнү (1-т. 5.870 – б.). А.Сапарбаев «Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы» атуу эмгегинде «топонимдердеги кол сөзү (Кара - Кол) монгол тилине таандык суу» деп түшүндүрөт (14.111- б); Ж.Мамытов *Кол* - деген сөз болсо, түрк - моңголчо «суу», «өзөн», «өрөөн» деген маанини берерин кабарлайт (8.2 - б); окумуштуу К.Коңобаевдин аталган эмгегинде (ТЮКирг) *кол* (самастьятельно не употребляется, встречается только в составе географических названий) *русло реки, долина реки* (4.151- б) - деп түшүндүрмө берген.

Кара -Тегин өрөөнүндө жашаган кыргыздардын тилинде агын суунун (дарыялардын) таштан- ташка чаап аккан жерин «голлоо» деп койору маалым (*Ат менен суунун голдоо жерине кирип кеттир*). Биздин пикирибиз боюнча «кол», «гол» сөзүн моңгол-кыргыз тилдерине таандык сөз деп белгилеп, аны «суу» деген сөздүн синоними катары кароону туура деп ойлойбуз.

Биз жогортогу маалыматтарга кайрылып, окумуштуу Махмануровдун аныктамасын туура деп белгилеп, ага кошумча аймактын этностук составы нака Кыргыз уруусунан экендигин, ошондой эле ыйык жер-сууларды Таңды-Кол өрөөнү өз ичинде камтылган, улуу мазарларды, жер астынан чыккан ысык сууну (Жылуу - Суу) эске алуу менен *ыйык жер* (Теңир - Кол) экенине күмөн жок деп токтолобуз. Тактап айтканда «Таңды - Кол (Теңир - Кол)» топонимин - *ыйык жер*, гидронимин - *ыйык суу* маанисин берет деп болжолдойбуз. Кийинки учурларда тажиктин *Тэнги*, *Дэнги* сөзү менен кыргыздын *Теңир* сөзү омонимдешкени байкалат.

Вахши // Багыш – Кара - Тегин өрөөнүн батыш тарабындагы райондун аталышы.

Ж.Мукамбаевдин «Эл ичи - өнөр кенчи» аттуу эмгегинде «Нурек ГЭСи курулган жайдын тоо беттеринде Кыргыздын «багыш» деген тарамы жашаган экен. Ошондон бул жерге Багыш (Бахыш) деген ат калган (11.198 - б) деп кабарлайт. Ушул маалыматты кубаттап «Манас» эпосундагы топонимдер» деген эмгекте «Сары – Колду ашып жедигер уруусунун мыктысы Багыш да эки жарым миң колу менен келет» («Манас» эп.топ. 9.175 – бет) деп маалымдаган. Бул фольклордук маалымат биздин оюбузча Ж.Мукамбаевдин оюн толуктап турат.

Уламыш боюнча багыш уруусунун түпкү атасы (оозеки маалыматка караганда сары багыш, ак багыш, үч багыш өндү илгерки уруулардын тотеми «багыш» болгон өндүү); бөкө багыш өзгөндө уруунун аты; кара багыштар Жасы, Мырза - Аке, Кызыл - Дыйкан, Кызыл - Тоо, Зергер, Жыланды, Кашка - Терек, Сузак тарапта жашап келишкен, оң канатка кошулат (санжыра боюнча багыш уруусу – эн эски уруулардын бири. Болжол менен XIV - XV клымдарда Өзгөн тарапта аларды түрк каганатынан чыккан Султан деген адам башкарып турат. Кыргыздардын бир бөлүгү ошол учурда Алтай тараптан Нарын, Жумгал, Ат-Башы ооп конуш алган). Ушул маалыматтан улам Кара-Тегин өрөөнүнө да багыш уруусу Алтай тараптан келип отурукташап калган десек эп болгудай. Ал эми 1. Көкүм багыш Сузакта, 2. Күн багыш түштүктө. Күн карама; күн багышты сындырып, «жар түвү көчүү болбойт»(Макал). 3. Түндүктө кошулуу, улануу: ай айга багышат, күн күнгө багышат (10.175 - б). «Фарханги забони точики» атуу сөздүктө бахш - кисм, хиссо (160 - б) вахши - (араб сөзү) бад, зишт, хунук (17.232-б); «Тажикча -орусча сөздүктө» *вахши - дикий, зверски, одичать, озвереть*

(1- том. 16. 108 -б). «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө» Багыш 1. бугунун бир түрү (бул сөз уруу аттарында, энчилүү аттарда гана сакталып калган) «Калың *багыш* элиңе, Кадырың бар жан деди» (Олжобай менен Кишимжан). 2. Бак. 3. этиштин кош мамилеси. «Анда санда бош болсом, Ат багышып турганын (Осмонкул) (5.185 - б); «Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүгүндө» багыш кыргыздын оң канатындагы ири уруу катары белгиленет. Ошондой эле багыш сөзү ар улутта ар башка фонетикалык өзгөчөлүктөр менен аталарын маалымдайт. Салыштыра турган болсок кыргызда - *багыш*, туваларда - *булан*, хакасча - *пулан*, татарларда - *болан*, казакча - *булан* формаларында айтылат (7.77-б).

Демек, *Вахши // Вахи* өрөөнүнүн аталышына кыргыздын *Багыш* уруусунун аталышы негиз болгон деп токтолобуз. Бу өрөөндү этнотопоним деп белгилеп, алган аянтын эске алып макротопоним катары карасак болот.

Гарым – Кара -Тегин өрөөнүндөгү Жерге -Тал районунун түштүк -батыш тарабындагы райондун жана шаарчанын аталышы. Аталган топонимге байланыштуу эл ичинде «таштуу корум жер болгондугунан улам Гарым аталган» деген аңыз бар. Окумуштуу Ж.Мукамбаевдин «Эл ичи - өнөр кенчи» атуу эмгегинде *Гарым* – Жерге -Талдыктардын *корум, гарам, «корум таши*» деген сөзүнө байланыштуу аталышы да этимал (11.198-б) деген.

Ал эми «Тажикча - Орусча сөздүктө» Гарм – деп *тепый, горячий* (1-том. 15. 117 - б); Б.О.Орузбаева Корумду - топонимдеринин чечмелениши моңгол тилиндеги «*корум*» - «таштардын үймөгү» деген сөзүнө дал келет(12.111-116 - б) деп маалымдайт. Ж.Мукамбаевдин «Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгүндө» *Горум* - (Жерге - Талда) *корум*; 1. *ак горум* –ак ташы көп корум; 2. *Жердин аты* (10.297 - б); «Байыркы түрк тилдер сөздүгүндө» QORUM – 1. *каменние россыни, обломки скол, волуны*; 2.*перен, масса скота* (2.460 - б); К.Юдахиндин «Кыргызча - Орусча сөздүгүндө» Корум -1. Груда больших камней, отвалившихся от скол; 2. Заваливать, большими камнями (18.409-б); А.Сапарбаевдин (КТЛЖанаФ) аталган эмгегинде Маңгол жана кыргыз тилинде жолукчу топонимдер каттары *Корумду* (манг. *Хорум - үйүндү таши*) дегенди билдирет – деп берген (14.111-б). Ал эми «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө» болсо *корум* - 1. *Тоонун бийик беттеринен, жардан, аскалардан уурап, шыгырап жайылган шагыл таштар*. 2. *Кара корум,караган түс*, «Чайды сала берип, кара корум кылып салган тура (Ала Тоо)» (2 - т. 5.25 - б).

Жогорку «*горум // корум*» сөзүнө тиешелүү бир топ лингвистердин ой - пикирлерин жыйынтыктап келип, жер тилкесинин таштуу жер экенин эске алып, *кыргыз - моңгол* тилиндеги «*корум // горум*» (*таштуу жер*) деген ойду берерине шек жок деп белгилейбиз. Ал эми *корум // горум* сөздөрү кийин тажиктин «гарм» сөзү менен омонимдешкен деп болжолдойбуз. Алган аянты боюнча макротопоним катары түшүнсө болот.

Лахшы // лахшы – Кара - Тегин өрөөнүнүн чыгыш тарабындагы Жерге - Тал районуна караштуу, жыйырмадай (20дай) айыл - кыштактарды өз ичине камтыган өрөөндүн аталышы.

Отурукташкан эл ичинде бир топ уламыштар менен чечмеленип келүүдө. Маселен «Кең жаткан түз талаа болгондуктан улак, ж.б. ат оюндары ушул жерде өткөрүлөт. Азыркы учурда да Кыдырша менен Бос-

тон уруулары ушул талаада улак тартат. Ошол улак тарткан кишилерди *улакчы* деп коюшат. Бу өрөөндүн аталышына *улакчы* деген сөз негиз болгон» деп түшүндүрмө беришет.

Жогорудагы элдик этимология «*лакшы*» дегени «*улакчы*» деген сөзгө тура келер – келбестигин аныкташ үчүн төмөнкүдөй илимий булактарга таянып, иликтөөгө алып көрөлү.

Улак - байыркы түрк тилинде *огул* сөзү азыркы кыргызча *уул* – дегенди билдирген. Мына ошол сөзгө кичирейтүүчү – *ак*, мүчөсү жалгануудан *оглак* сөзү келип чыккан. Кыргыз тилинде байыркы *огул* > *уул* болуп өзгөрсө, *оглак* сөзү *улак* түрүнө келип, созулма үндүү кыскарып калган. Ал эми казак тилинде сөздүн башындагы кыска үндүү да, түшүп *лак* түрүнө келген. М: *огулак* > *оглак* + *улак* > *лак* (15.235-6). Ж.Мукамбаевдин «Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгүндө» **Улак** – 1. (Лейлекте) *эрүү*; улагып кетпесе эле болду. 2. *Улаг* - (Жерге - Талда); *улоо*; бүрөүдүн атыны *улаг* аты кылва. 3. **Улакчын** - Лейлекте көк бөөрүчү, улакчын аты көк кашка (10.967-6); «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө» *улак* 1. Эчкинин бир жашка чейинки төлү, 2. *Көк бөрү*; элдин бардыгы биригип *улака* киришти. 3. *Улакчы* - көк бөрү тартууга катышкан адам, улак тартуу ыкмасын мыкты билген киши (5.640 - 6). Б.М.Кармышеванын « Каратегинские Киргизы» аттуу эмгегинде өрөөндүн **Ляхш** аталышы Тажик тилиндеги *рахш* деген сөз. *Шыбакчи* деген маанини берет (3.40 - 6) деп түшүндүрмө берген.

Биздин пикирибиз боюнча *Лакшы* сөзүнө *улакчы* деген сөз толугураак дал келет. *Улак* деген эчкинин баласын туюндурган сөзгө –*чы*, сөз жасоочу мүчөсүн жалгануусу менен улак тарткан (көк бөрү ойногон чабандаз) адамды маалымдап калган. Кийин тыбыштык өзгөрүүлөргө учурап, «*у*» тыбышы түшүп, сөз ичиндеги (*у-лак+ч* (*и*) *ы* = *лакшы*) «*ч*» – «*и*» тыбышы менен алмаштырылып айтылуусу менен «*улакчы*» - «*лакшы*» болуп аталып калса керек. Учурда да улак тарткан кишини Кара - Тегинде «*улакчы*» деп ко-

юшат. Лакшы өрөөнүн алган аянтын эске алганда макротопоним катары белгилесе да болот.

Жогортогу жер - суу аталыштары сыяктуу түпкү аталышынан пасивдешип, башка тилдерге маанилик жагынан да, тыбыштык жагынан да ширелишип бара жаткан топонимдер («Ой - Тал» - «Утол», «Коп - Мойнок» - «Күш - Агба», ж.б.у.с.) ар бир инсанды кызыктырбай койбосо керек. Кара -Тегин өрөөнүндө буга окшош түпкү аталышынан өзгөргөн топонимдер күн өткөн сайын активдешүүдө. Ошондой эле биз иликтөөгө алган жер-суу аталыштары (Таңды - Кол, Вахыш, Лакшы, Гарым) кыргыз тилинен тажик тилине өтүп бара жаткан топонимдердин катарында десек болгудай.

Адабияттар

1. Дieri ошной ва рушной. - Душанбе, 2006.
2. Древнетюркский словарь. - Ленинград, 1969.
3. Кармышева Б.М. Каратегинские Киргизы. - М.: Наук, 2009.
4. Конкобаев К. Топонимия южной Киргизии. – Ф., 1980.
5. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. I-II том. – Б., 2011.
6. Кыргызстандагы мазар басуу: Талас тажрибасынын негизинде. – Б., 2010.
7. Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк. – Б., 2005.
8. Мамытов. Ж. Туулган жер жөнүндө // Ала Тоо жаны гезити. 23 - июнь, 1991- ж.
9. “Манас” эпосундагы топонимдер. – Б., 2009.
10. Мукамбаев Ж. Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү. – Ф., 1972
11. Мукамбаев. Ж. Эл ичи-өнөр кенчи. – Ф., 1990.
12. Орузбаева Б.О. Кыргыз тил илиминин маанилүү маселелери (макалалар жыйнагы) – Б.: Илим, 1995.
13. Русско - Киргизский словарь. – Ф.,1988.
14. Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. – Б., 1999.
15. Седакматов К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү. – Ф., 1988.
16. Таджикско - русский словарь. I том, - Сталинабод - Ташкент, 1946.
17. Фарханги забони точики. I-II том. – М., 1969.
18. Юдахин К.К. Кыргызча - Орусча сөздүк. – М., 1965.